

ID 1377
C2

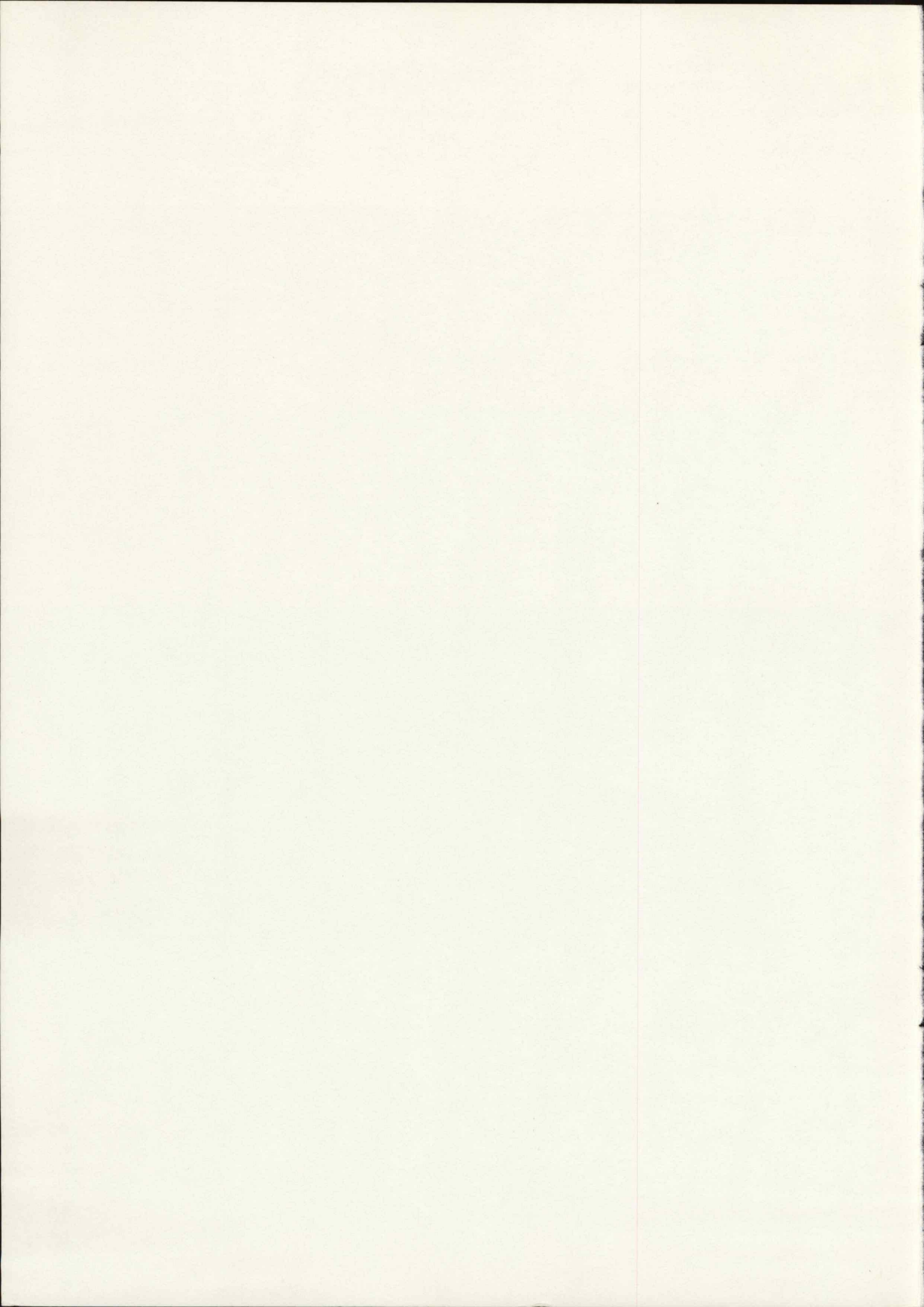
27-9-1991

1.110519202003

CORNWERD
gemeente Wûnseradiel

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

INGEVOLGE ARTIKEL 35 VAN DE MONUMENTENWET 1988

CORNWERD, gemeente Wûnseradiel

Aanvulling op de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Cornwerd als beschermd dorpsgezicht.

Resultaat gevoerd overleg

Overeenkomstig het bepaalde in artikel 35 (voorheen 20) van de Monumentenwet zijn de gemeenteraad van Wûnseradiel, Gedeputeerde Staten van Friesland, de Rijksplanologische Commissie en de Raad voor het Cultuurbeheer gehoord over het voorstel Cornwerd aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht. De genoemde instanties hebben alle positief geadviseerd met betrekking tot de voorgenomen aanwijzing. In verband daarmee zijn in de begrenzing van het aangewezen dorpsgezicht en in de toelichtende tekst geen wijzigingen aangebracht ten opzichte van het oorspronkelijke voorstel.

ERRATUM

In verband met de inwerkingtreding van de Monumentenwet 1988 per 1 januari 1989 dient in de plaats van "artikel 20 van de Monumentenwet" gelezen te worden: "artikel 35 van de Monumentenwet 1988".
De verwijzing "artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening" dient vervangen te worden door "artikel 36, eerste lid, van de Monumentenwet 1988".

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN
INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

1.110519202005

CORNWERD
gemeente Wûnseradiel

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Cornwerd als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 324) door een stippellijn omgrensde gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Maart 1988.

Inleiding

Het dorp Cornwerd is gelegen in de gemeente Wûnseradiel op een afstand van circa negen kilometer ten westen van Bolsward. In de huidige dorpsstructuur is de oorsprong van Cornwerd als terpdorp goed herkenbaar. De spaarzame bebouwing is gesitueerd aan de dwars over de terp lopende dorpsweg. De bebouwing wordt gevormd door een kerk, enkele karakteristieke boerderijen en enige woonbebouwing, bestaande uit kleine panden met één bouwlaag en een kap.

De ruimtelijke karakteristiek wordt, meer nog dan door de afzonderlijke panden, bepaald door de binnen het dorp gelegen open ruimten, begrensd door bebouwing en beplanting. Vanuit deze deels omsloten dorpsruimten bestaan daarnaast sterke visuele relaties met het open omringende landschap, die het functionele en ruimtelijke verband tussen het dorp en zijn omgeving benadrukken.

De historisch bepaalde dorpsstructuur in samenhang met de kwaliteiten van de karakteristieke ruimtelijke opbouw vormen de grond voor aanwijzing van Cornwerd als beschermd dorpsgezicht.

Ontstaan en ontwikkeling

De kust van het zuidoostelijke deel van de Noordzee vormt het verspreidingsgebied der terpen, de door de mens opgeworpen woonheuvels uit de periode dat het land nog niet door dijken wordt beschermd. Het begrip terp is een algemene aanduiding voor deze heuvels en komt lokaal onder verschillende benamingen voor (terp in Friesland, wierde in Groningen en werf in Noord-Holland).

In het bedoelde kustgebied vond, als gevolg van het smelten van ijsmassa's na de laatste ijstijd (circa 10.000 jaar geleden) en de daarmee samenhangende zeespiegelstijging, mariene sedimentatie plaats. Ter plaatse van het huidige Noordnederlandse kustgebied werden daardoor vanaf circa 2700 voor Christus zand en klei afgezet.

Geleidelijk aan nam de zeespiegelstijging in betekenis af. Tot in de Middeleeuwen wisselden perioden waarin het gebied werd overstroomd en sedimentatie plaatsvond en perioden waarin het gebied grotendeels droog kwam te liggen elkaar af. Tijdens perioden van overstromingen (transgressiefasen) werden nederzettingen of verlaten of verder opgehoogd. Op grond van deze periodiciteit onderscheidt men over het algemeen een viertal terpengeneraties, ontstaan in de periode tussen circa 600 voor Christus en circa 1000 na Christus. De oudste vestiging vond plaats op de van nature hoogst

opgeslibde gronden, de vaak langgerekte oeverwallen langs kwelderkreken. Voor een deel lagen deze oude woonplaatsen aanvankelijk direct op de kwelder zonder opgehoogd te zijn (vlaknederzetting). Voor een deel ook wierp men direct een kleine woonheuvel op of werd de woonplaats verhoogd bij het toeneemen van de zee-invalde teneinde de bewoning te kunnen continueren. Als ophogingsmateriaal gebruikte men mest en kwelderzoden.

Aan de vorming van terpen kwam een einde in de late Middeleeuwen toen men het land door middel van dijken tegen het zeewater ging beschermen. Gezien de geringe hoogte van de oudste zeedijken bleven de terpen voorlopig als woonplaats bestaan. Daarnaast kwam een proces op gang van verplaatsing van de agrarische bedrijven van de terp naar het open veld.

Op archeologische gronden neemt men aan dat grotere terpen, waarop zich dorpen en steden hebben ontwikkeld, zijn ontstaan door het aaneengroeien van dicht bijeengelegen, oorspronkelijk eenhuizige terpen. De dorpsterpen kunnen op grond van hun verkavelingsstructuur in drie ideaaltypische groepen worden ondergebracht: terpen met een radiale verkaveling, terpen met een blokvormige verkaveling en langgerekte terpen met een centrale weg (handelsterpen). Op de terpen werd gewoond, werd het vee gestald, vond akkerbouw plaats en werd drinkwater gewonnen. Het open veld gebruikte men als hooi- en weiland.

De terp van Cornwerd is, evenals vele andere terpen in dit gebied, gesitueerd op de hoogstgelegen gronden, de langwerpige oeverwallen, bestaande uit zandige grond die het meest geschikt is als bouwland. De ouderdom van de Cornwerder terp is, bij gebrek aan archeologische vondsten, niet bekend. Bekend is wel dat de meeste terpen in Westergo, waar Cornwerd deel van uitmaakt, dateren uit het begin van de jaartelling. De blokvormige verkaveling van Cornwerd geeft ook een aanwijzing in die richting.

Cornwerd wordt reeds genoemd in een schenkingslijst aan het Duitse klooster Fulda uit de tweede helft van de 8ste eeuw, waarin sprake is van 'Quirnivurt 12 habens mansos'. Dit duidt er op dat in het dorpsgebied twaalf hoeven (mansos), waren gevestigd. Het dorpsgebied is opgebouwd uit Cornwerd en de terpgehuichten Houw, Hiddum en Sotterum.

Het dicht bevolkte Westergo is reeds voor het einde van de 10de eeuw verbreedt. Vanaf de 11de eeuw verbreedt de Vlie zich tot een grote zee-arm, waardoor de westelijke en

zuidelijke kuststreek van Friesland te kampen krijgt met hoge waterstanden. Stormrampen vinden onder meer plaats in 1170, 1239, 1250 en 1287. Regelmatig treden doorbraken van de lage en zwakke dijken op, resulterend in grote landverliezen. Diverse terpen, waaronder Cornwerd, komen hierdoor op korte afstand van de kust te liggen. In het zuidwesten van Friesland ontstaan door het wegslaan van veen diverse grote meren.

Over de ruimtelijke ontwikkeling van Cornwerd zijn voor wat betreft de periode tot circa 1800 slechts fragmentarische gegevens voorhanden. De oudste delen van de huidige kerk dateren uit de 12de eeuw. Op de plaats van deze stenen kerk heeft vermoedelijk nog een oudere houten kerk gestaan. De stenen kerk ondergaat omstreeks 1300 een eerste verbouwing. Ook in later eeuwen vinden verbouwingen plaats.

De perifere ligging van Cornwerd binnen Friesland draagt er toe bij dat het dorp gespaard blijft voor de onrust en de plunderingen binnen Friesland in de 14de en 15de eeuw, samenhangend met de twisten tussen Schieringers en Vetkopers. Dezelfde afzijdige en geïsoleerde ligging van het dorpsgebied kan als belangrijke oorzaak worden gezien voor de geringe groei van de dorpsbebouwing. De reeds in de Middeleeuwen gevormde ruimtelijke structuur ondergaat daardoor waarschijnlijk weinig veranderingen.

Uit 16de-eeuwse registers blijkt dat van de 38 grondgebruikers in het gehele dorpsgebied er circa 12 een zogenaamde stemhebbende boerderij of 'plaats' bezitten. Onduidelijk is of deze boerderijen in relatie staan met de '12 mansos' uit de 8ste eeuw. De overige grondgebruikers, keuterboeren, maken gebruik van los land en hebben mogelijk ook inkomsten uit de zeevaart. Cornwerd zelf bestaat dan uit vier plaatsen plus de pastorieplaats, die eveneens van een flinke omvang is en die, zoals gebruikelijk, dient om in het onderhoud van de pastoor te voorzien.

Het oudste, globale overzicht van de dorpsstructuur verschaft de kaart van Schotanus à Sterringa uit 1718 betreffende de grietenij Wonseradeel (fotobijlage, afb. 1). Het patroon van wegen en vaarten is zeer eenvoudig. Doorgaande verkeersverbindingen ontbreken. Via de Cornwerder Vaart en een opvaart naar de zuidzijde van de terp is het dorp verbonden met onder andere Makkum. Minder belangrijk in deze tijd zijn de landwegen; de Haaijumerlaan vormt een verbinding met noordelijk gelegen terpdorpen. Aan de westzijde heeft het dorp daarnaast een verbinding met de dijkweg langs de Zuiderzee. Opmerkelijk is dat de bebouwing,

zoals op de kaart ingetekend, opgeteld voor het gehele dorpsgebied (Cornwerd, 't Houw, Hiddum en Sotterum), uit circa 38 panden bestaat, hetgeen overeen komt met het aantal in de 16de eeuw vermelde grondgebruikers. Ervan uitgaande dat het aantal ingetekende panden tamelijk betrouwbaar is, bestaat de bebouwing van Cornwerd uit twaalf panden, waaronder de kerk en vier boerderijen. Het kaartbeeld suggereert een open centrale terpruimte, waaromheen de bebouwing is gegroepeerd.

De oudste kaart waarop de situering van de bebouwing gedetailleerd is weergegeven is het kadastrale minuutplan van omstreeks 1830 (fotobijlage, afb. 2). Duidelijk is dat de bebouwing van de dorpsterp in aantal is terruggelopen en nog slechts bestaat uit de kerk, vier boerderijen en drie kleinere panden.

De op de kaart ingetekende kavelgrenzen tonen de contouren van de terp, die in eerste aanleg opgebouwd lijkt te zijn uit een aantal forse blokvormige percelen. Dwars over de terp lopen de twee takken van het op de kerk georiënteerde pad. De meeste bebouwing is aan dit pad gesitueerd en omvat onder meer een schooltje met onderwijzerswoning. Min of meer los van de overige bebouwing ligt de boerderij aan de noordzijde van de terp.

In de loop van de 19de eeuw neemt het inwonertal fors toe. Enige kleine arbeiderswoningen verrijzen langs het pad dat vanuit het westen naar de kerk loopt. De kerk verkeert op het eind van de 19de eeuw in slechte staat. De toren wordt in 1898 geheel vernieuwd; het kerkgebouw zelf wordt in 1916 ommetseld.

In het begin van de 20ste eeuw wordt een aanzienlijk deel van de terp afgegraven voor de terpaarde. De afvoer van de grond geschiedt per schip over de terpvaart. De bebouwde percelen blijven op de oorspronkelijke hoogte, waardoor plaatselijk grote niveaueverschillen ontstaan.

De laatste decennia wordt Cornwerd, zoals zoveel kleine dorpen in dit gebied, ten gevolge van de sterk teruggelopen werkgelegenheid in de landbouw geconfronteerd met een teruglopend inwonertal. De school wordt dan ook opgeheven. Van uitbreiding van bebouwing is nauwelijks sprake. De bestaande bebouwing kan zich, mede door verandering van bestemming tot woonboerderij danwel tweede woning, echter handhaven.

Huidig ruimtelijk karakter

De structuur van het dorp Cornwerd wordt, in het verlengde van de

historische ontwikkeling, bepaald door de centraal op de terp gelegen kerk en door de dwars over de terp lopende dorpsweg, waaraan de meeste bebouwing is gesitueerd. De dorpsbebouwing bestaat, behalve uit de kerk, uit enkele markante boerderijen ten noordoosten van de kerk en enige kleinschalige woonbebouwing aan weerszijden van de dorpsweg westelijk van de kerk.

De kerk met haar forse torenspits bepaalt in sterke mate het dorps-silhouet; daarnaast springen de forse daken van enkele boerderijen in het oog.

Karakteristiek voor Cornwerd is de relatieve beslotenheid van de ruimte binnen het dorp, van waaruit doorzichten mogelijk zijn naar het zeer open weidelandschap en de nabijgelegen IJsselmeerdijk.

Het wisselende bebouwingsbeeld bepaalt te zamen met de erfbeplanting in belangrijke mate de invulling van de dorpsruimte. Het ruimtelijk beeld wordt gekenmerkt door een overwegend agrarisch karakter, mede doordat een groot deel van de terp in beslag wordt genomen door weidegrond.

De terpaafgravingen hebben geleid tot reliëfsprongen langs sommige perceelsgrenzen en hellende terreindelen rondom de bebouwing. De afgravingen accentueren de hoger gelegen terpedeeltes, met als hoogste punt het circa twee meter hoge kerkterrein.

Nadere typering van de te beschermen waarden

De te beschermen waarden binnen het dorp Cornwerd zijn primair gelegen in de dorpsstructuur, bestaande uit een langgerekte en min of meer blokvormige terpopbouw, en de dorpsweg, waaraan de overwegend landelijke bebouwing is gelegen. De dorpsweg bepaalt in belangrijke mate de samenhang binnen de ruimtelijke structuur. Typerend voor het karakter van Cornwerd als terpgehuucht is het smalle, zeer eenvoudige breedteprofiel van de weg, bestaande uit een klinkerbestrating, waarlangs molgoten ontbreken.

Van belang voor het dorpsgezicht Cornwerd is vooral de ruimtelijke opbouw en de kwaliteit van de open ruimte. De eenvoudige inrichting van de openbare en anderszins open ruimte binnen het dorp ondersteunt de ruimtelijke en functionele karakteristiek.

Zoals reeds in de beschrijving van de ontwikkeling van de dorpsstructuur naar voren is gekomen, kan de ruimtelijke opbouw worden onderscheiden in enkele samenstellende elementen. Het aan het westelijke deel van de dorpsweg gelegen buurtje vormt een ruimtelijke eenheid

met een tamelijk besloten karakter. De opbouw van dit gebied wordt bepaald door de vrij dicht opeenstaande bebouwing aan weerszijden van de weg. De voortuinen grenzen aan de verharding, ervan gescheiden door een ligusterhaag of hekwerk. De bebouwing is hoofdzakelijk aan de noordzijde gesitueerd; de zuidzijde van de wegruimte wordt grotendeels begrensd door boombeplanting – welke overigens in belangrijke mate het beeld mede bepaalt – met doorzichten naar het open buitengebied.

De bebouwing bestaat uit losstaande of dubbele, in baksteen opgetrokken woningen, die in een vloeiende rooilijn zijn geplaatst. De woningen bestaan uit één bouwlaag met een pannenkop, waarvan de nokrichting grotendeels evenwijdig aan de weg en ten dele haaks erop is geplaatst. De detaillering van de woningen is zeer eenvoudig, vrijwel zonder versieringen, waarbij de gevelopeningen overwegend een verticale gerichtheid hebben.

Het oostelijk deel van het dorp toont een ruimtelijke opbouw die wordt gekenmerkt door een veel lossere ordening. Mede door het bochtige beloop van de weg ontstaat een steeds wisselend perspectief. Het beeld wordt hier bepaald door een afwisseling van enkele markante stelp-boerderijen met erfbeplanting, de forse kerk en een door weilanden gevormde, sterk het beeld bepalende, open ruimte. Boerderijen en erfbeplanting vormen aan de oostzijde een transparante visuele begrenzing van deze dorpsruimte en markeren de entree tot het dorp. De moderne, grote boerderij aan de noordzijde van de terp, die ruimtelijk niet direct aansluit op de overige dorpsbebouwing, is van belang als begrenzing ten opzichte van het open buitengebied, maar past overigens minder goed binnen het bebouwingsbeeld. Het agrarische karakter van de door de boerderijen begrensde dorpsruimte wordt door de visuele verbindingen met het open buitengebied versterkt. Aan de zuidzijde ontstaat een ruimtelijke begrenzing door de dorpskerk.

De kerksituatie vormt een bindend element tussen beide onderdelen van de ruimtelijke opbouw. De kerk ligt vrijwel evenwijdig aan de dorpsweg, ervan gescheiden door een smal kerkhof dat de kerk omringt. Een ijzeren hekwerk omsluit het kerkterrein en vormt een belangrijk element in de geleding van de ruimte. Op de plaats van de voormalige pastorie, aan de westzijde nabij de hoofdingang van de kerk, grenst een tamelijk fors pand aan het kerkterrein. Ter plekke is een onderbreking van de bebouwing benut om, door middel van bestrating,

een pleinachtige (dorps)ruimte te creëren. De weinig nadrukkelijke inrichting verhindert dat deze ruimte als centraal punt, hoe gering ook, in het dorp wordt ervaren. Daardoor doet deze open ruimte geen afbreuk aan de herkenbaarheid van de structuur, waarin de dorpsweg een bindend element is.

De ten zuiden van de kerk gelegen nieuwbouwwoning met observatietoren valt feitelijk buiten deze sterk door de Dorpsweg bepaalde dorpsstructuur. De ruimtelijke openheid is hier plaatselijk sterk verminderd ten gevolge van aanzienlijke erfbepaling, die aansluit op de boombeplanting die het kerkhof afschermt van het oostelijk gelegen open agrarische landschap.

Begrenzing van het aangewezen gebied

Het gebied waarop de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht betrekking heeft, omvat vrijwel de gehele terpnederzetting Cornwerd, waarvan het historische karakter in structuur en, in mindere mate, in bebouwing grotendeels behouden en herkenbaar is. Een grote moderne boerenhoeve aan de noordzijde van de terp is vanwege de min of meer afzonderlijke ligging, niet binnen het beschermde gezicht opgenomen. Vanwege de aanwezige visuele relaties is ook het omringende open landschap van belang voor de karakteristiek van het beschermde gezicht. Om praktische redenen is dit gebied desondanks buiten de begrenzing van het beschermde dorpsgezicht gelaten. De exacte begrenzing is weergegeven op bijgevoegde kaart, nummer 324.

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectivering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Boersma, J.W. (samenstelling).
Terpen; mens en milieu.
Haren, 1970.

Halbertsma, H.
Terpen tussen Vlie en Eems. Een geografisch-historische benadering.
2 dln. Groningen, 1963.

Postma, O.
De Friesche kleihoeve; bijdrage tot de geschiedenis van den cultuurgrond vooral in Friesland en Groningen.
Leeuwarden, 1934.

Rienks, K.A. en Walther, G.L.
Binnendiken en Slieperdiken yn Fryslân. 2 dln. Leeuwarden, 1984 (facsimile-herdruk van 1954).

Spahr van der Hoek, J.J. (eindred.).
Geakunde Wunseradiel.
Boalsert, 1969.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stedenbouwkundig onderzoek:
Drs. A.L. Vernooij, Amsterdam.

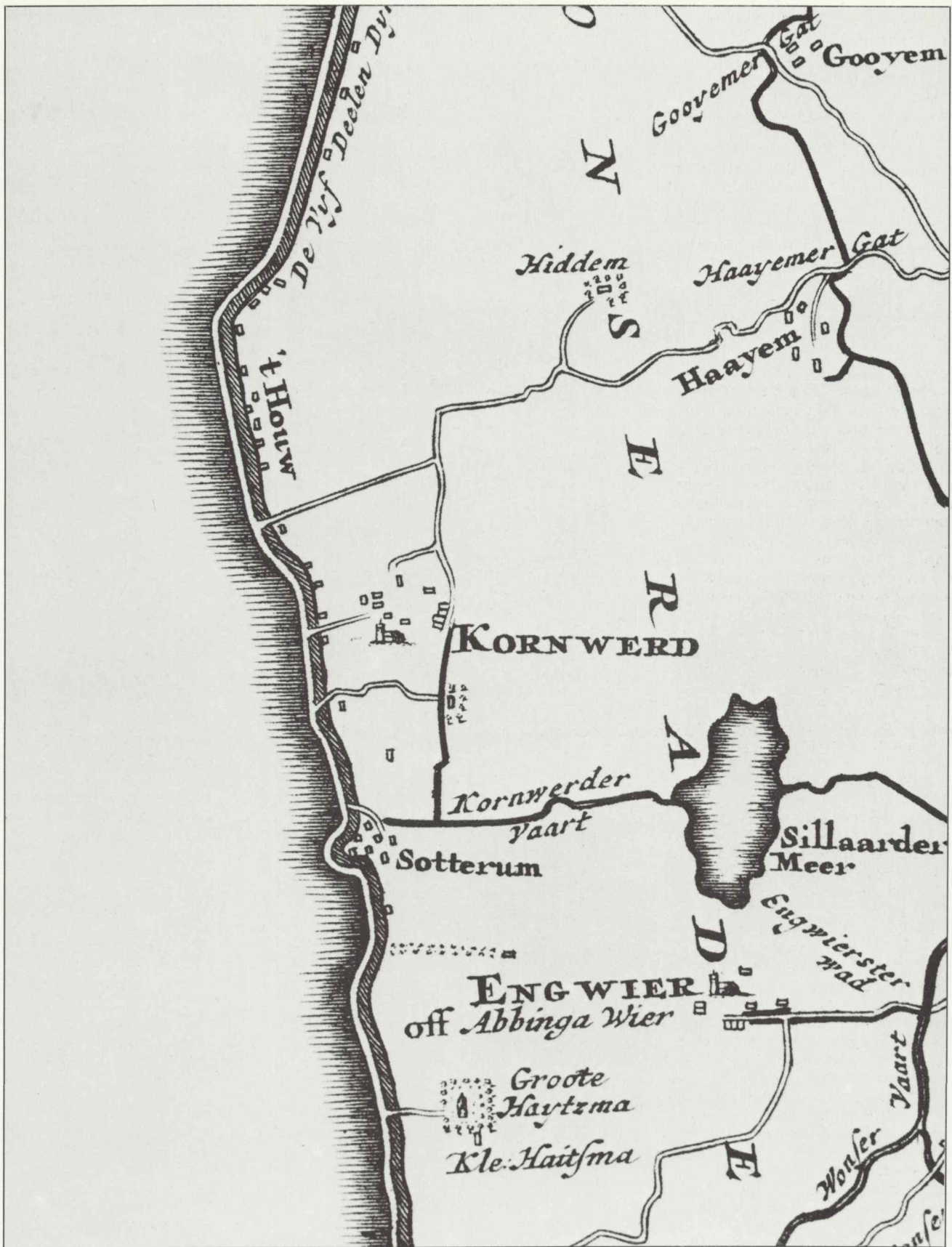
Foto's:
Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 2);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 1, 3, 4);
Topografische Dienst, Emmen (omslag).

Kaart:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

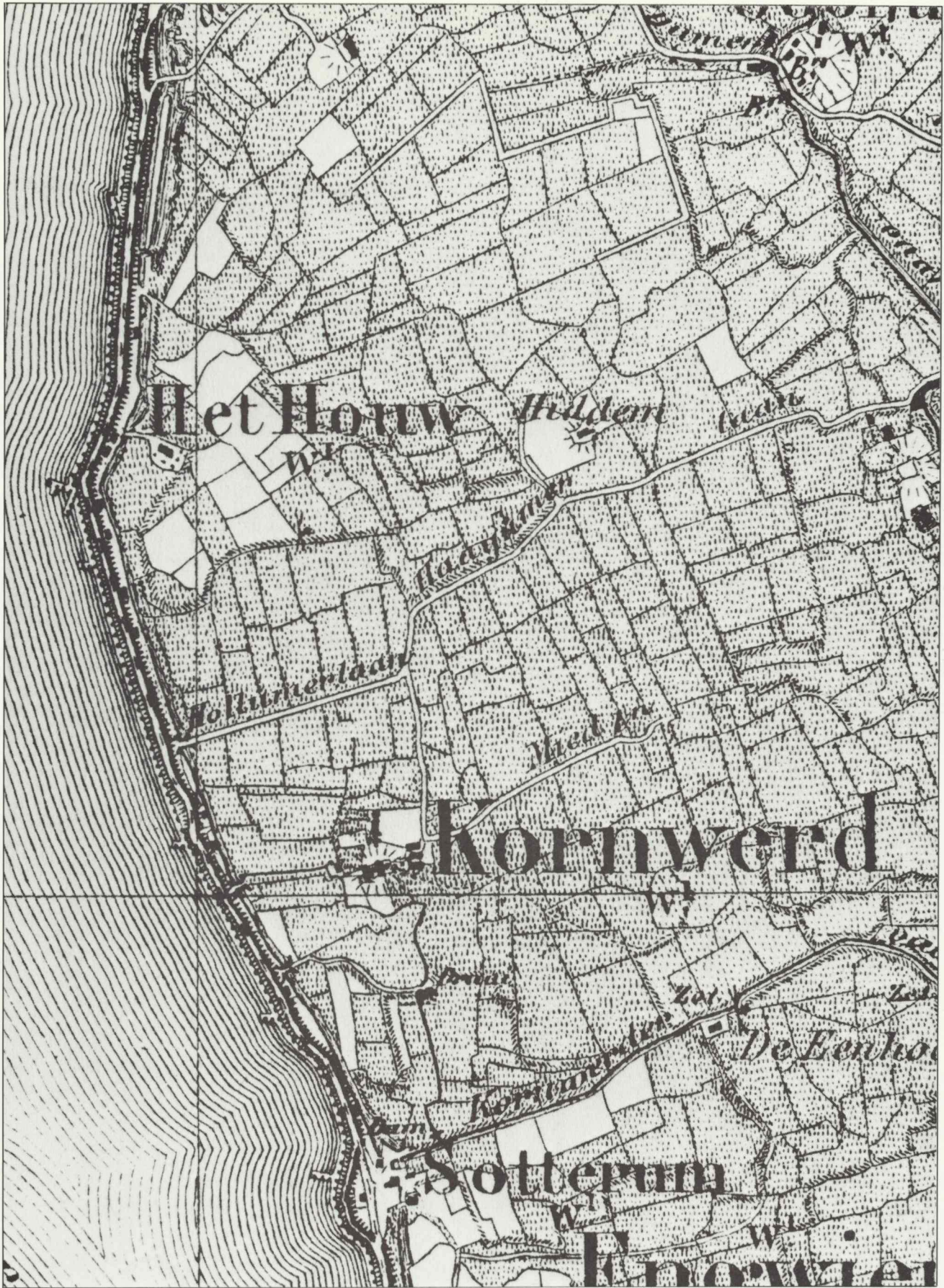
Verkoopprijs f 10,-.
Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1460 3.

Druk:
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

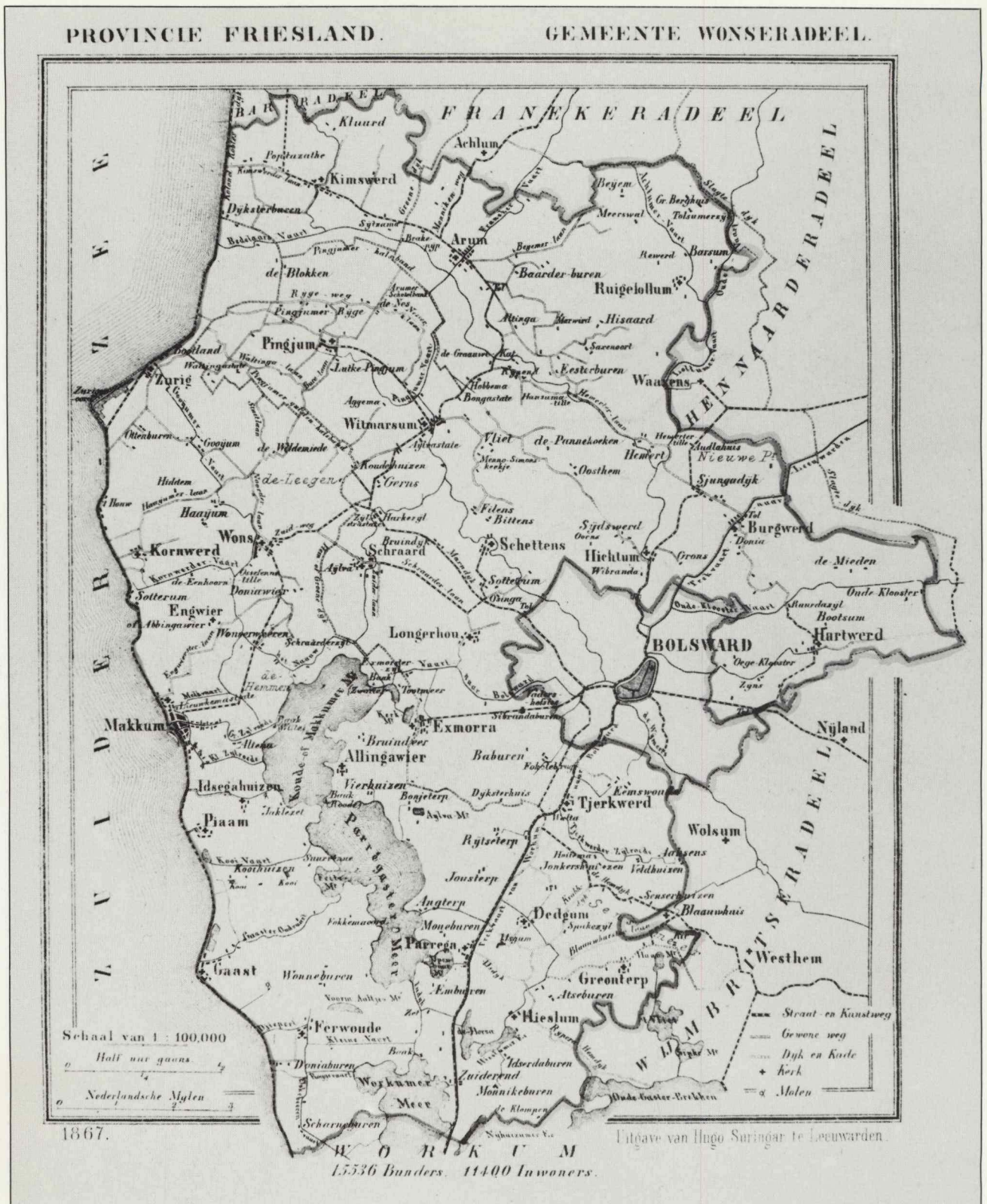
1.110519202007

Afb. 1. B. Schotanus à Sterringa, Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland, 1718 (facsimile herdruk van 1718), grietenij Wonseradeel.

Afb. 3. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1854), blad 10, fragment.

Afb. 4. J. Kuiper, Gemeente-atlas van Nederland, 1867, provincie Friesland, gemeente Wonseradeel.